

सामाजिक अध्ययन विषयप्रतिको ध्यानाकर्षण

जीतबहादुर शाह

उपनियन्त्रक, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय

लेखसार

विद्यालय तहमा अध्ययन-अध्यापन गरिने सामाजिक अध्ययन विषयले शिक्षाका धेरैभन्दा धेरै राष्ट्रिय उद्देश्यहरू परिपूर्ति गर्नमा प्रत्यक्ष योगदान गर्न सक्ने स्थिति भए तापनि यो विषयप्रतिको नीति निर्माणदेखि कार्यान्वयन तहसम्मका सरोकारवालाहरूको दृष्टिकोण उपयुक्त हुन सकेको देखिंदैन। अरू विषयमा राम्रो देखिल छैन भने सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गरे हुन्छ भन्ने सोच र अरू विषय जस्तै यो विषयलाई पनि कण्ठ गरेर अध्ययन अध्यापन गर्ने परिपाटीले सामाजिक अध्ययन विषयमा थुप्रै चुनौतीहरू देखिएका छन्। व्यावहारिक परिवर्तन, मौलिकता र सिर्जनशीलताको खोजी गर्ने यो विषयको मर्म र भावनाअनुरूप कक्षाकोठाहरूमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापहरू हुन नसकेको पनि साँचो हो। यस्तो अवस्थामा सामाजिक अध्ययन विषयलाई प्रभावकारी रूपमा अध्ययन अध्यापन गर्ने गराउने हो भने सर्वप्रथमतः सामाजिक विषयको शिक्षक जस्तो भए पनि हुन्छ भन्ने सम्बद्ध पक्षको सोचलाई परिवर्तन गरी पेसागत र आचरणगत हिसावले असल र उपयुक्त शिक्षकलाई मात्र सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षकमा नियुक्ति गर्ने व्यवस्था गरिनुपर्दछ। त्यस्ता सामाजिक अध्ययन विषयक शिक्षकहरूबाट मात्रै पाठ्य पुस्तकलाई भन्दा पाठ्यक्रमलाई आधार मानी 'गर र सिक' मा आधारित भई विभिन्न शिक्षण विधिहरूको प्रयोग गरेर सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गर्न सम्भव देखिन्छ। यसो गर्न सकेमा मात्र सामाजिक अध्ययन विषयबाट अपेक्षा गरिएका उद्देश्यहरू पुरा हुन सक्छन् र यसको सकारात्मक प्रभाव क्रमशः सामाजिक क्षेत्रमा पर्न सक्छ।

१. पृष्ठभूमि

छिमेकतिरका एक हुल नानीहरू र मेरी छोरी एका बिहानै हाम्रो घरको आँगनमा जम्मा भएर किताब र कपी हेर्दै के के कुरा पढिरहेका थिए। कुरोको चुरो बुझ्दै जाँदा उनीहरूले पढ्नुभन्दा पनि घोकन्तिर लागेका रहेछन्। उनीहरूसँग सोधपुछ गरेपछि बोध भयो- त्यसदिन शुक्रबारे कार्यक्रमअन्तर्गत विद्यालयमा सामाजिक विकृति र रोकथामका उपायहरू विषयमा बक्तृत्वकला प्रतियोगिता रहेछ। कक्षा ७ मा अध्ययनरत उक्त नानीहरू कक्षा ७ कै सामाजिक अध्ययन विषयको सहयोगबाट बक्तृत्वकलाको तयारी गरिरहेका थिए। उनीहरूको एकाबिहानैदेखिको भव्य तयारी देखेर मलाई भिन्नभिन्न असहज महसुस भयो र उनीहरूप्रति एक प्रकारको करुणा भाव पनि जागेर आयो।

आजभोलि नाम चलेका धेरै विद्यालयका विद्यार्थीहरूले सबै विषयहरू अध्ययन गर्ने एउटै तरिका गृहकार्य गर्ने अनि घोकने हो। शिक्षकहरूको पनि उही तरिका हो- कक्षामा एकाहोरो भट्याउने, गृहकार्य दिने अनि भ्याएपछि चेक गर्ने। त्योभन्दा अर्को उपाय भनेको शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई नोट लेखाइदिने र विद्यार्थीहरूले लेखेको नोट घोकने। दिमाग तात्तिने गरी जसले रिठ्ठो नबिराइ घोकेर परीक्षामा प्रस्तुत गर्छ त्यही विद्यार्थी विशिष्ट श्रेणीमा दर्ज हुन्छ। हाम्रा धेरै विषयहरूको पठनपाठन अन्ततः यसरी नै हुन्छ। हाम्रा धेरै विषयहरूको उपलब्धि मूल्याङ्कन पनि अन्ततः यसरी नै हुन्छ र यो देशको भावी विकासका लागि आवश्यक पर्ने सक्षम र दक्ष जनशक्ति पनि यसरी नै उत्पादन गरिन्छ। अरू भन्दा पनि मेरो चासो र दुःखेसो भनेको सामाजिक अध्ययन विषयप्रतिको हो। व्यवहारमा परिवर्तन खोज्ने सामाजिक अध्ययन विषयको पठपाठन यसरी नै हुने हो भने सामाजिक व्यवहार र आचरणमा कसरी शुद्धीकरण होला र ?

एक जना नागरिक समाजका अगुवाले अनुभव सुनाउनुहुन्थ्यो- सामाजिक अध्ययन विषयमा विशिष्ट अङ्क ल्याउँदै आएको छोराको घरमा फोनको घण्टी बज्दा सकभर त फोन नै रिसिभ गर्दैन। यदि रिसिभ गरिहाले पनि उसलाई अभिवादन गर्न आउँदैन। को हुनुहुन्छ भनेर सोध्न पनि आउँदैन र उसले खोजेको

दूर शिक्षा, २०७१/Distance Education २०७१

मान्छे नजिकै भए बोलाइदिन्छ नभएर हुनुहुन्न भनेर फोन राखिदिन्छ । सामाजिक अध्ययन विषयमा सामान्य अड्क ल्याएर उत्तीर्ण हुने छोरीले फोन रिसिभ गर्नुपथ्यो भने पहिले त अभिवादन गर्छिन् । त्यसपछि उपयुक्त नाताबाट सम्बोधन गरेर कलरको परिचय माग्छिन् र कलरले खोजेअनुसारको व्यक्ति र जानकारी सकेसम्म शिष्ट र सभ्य तरिकाले उपलब्ध गराउँछिन् । हामीले खोजेको के हो ? छोराको विशिष्ट श्रेणी वा छोरीको शिष्ट व्यवहार ? मापन र मूल्याङ्कन कसरी गर्ने हो ? व्यवहारको प्रदर्शनबाट वा घोकेको कुराको प्रस्तुतिबाट ? मलाई यस्तै कुराहरूले धेरै समय दिमाग तताइरहन्छ ।

२. सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षणका अभ्यास र चुनौतीहरू

पूर्व परीक्षा नियन्त्रक खगराज बरालले अनुभव सुनाउनु भएको थियो- 'एसएलसीमा सामाजिक अध्ययन विषयका प्रश्नहरू विगतको भन्दा केही मौलिकपनलाई जोड दिएर सोधेको त सामाजिक अध्ययन विषयको एस.एल.सी.को २०६९ को राष्ट्रिय उपलब्धि अनपेक्षित रूपमा तल झर्‍यो ।' भन्नुको मतलब, सामाजिक अध्ययन विषयमा समेत मौलिकता र सिर्जनशीलताको गुञ्जायस देखिएन । यो विषयमा पनि अग्रज र गुरुहरूबाट घोक्ने बुद्धि सिकाइएको छ र त्यसै गर्छन् विद्यार्थीहरू । प्रश्नले मौलिकता खोज्यो भने विचारा थला पर्छन् विद्यार्थीहरू । जन्मजात बोकेर ल्याएको उनीहरूको सिर्जनशीलता र मौलिकता ठुलो मानिस हुने रहरमा पाठहरू घोक्दा घोक्दा बिलाइसक्यो । मौलिकता र सिर्जनशीलताले स्थान नपाउने र कतै स्थान भए पनि त्यो स्थान क्रमशः खुम्चिदै गएको यस्तो शिक्षाले हामीलाई कहाँ पुऱ्याउने हो, अन्योल छ ।

कक्षा १० को सामाजिक अध्ययन विषयको विशिष्ट उद्देश्यअन्तर्गत राष्ट्रिय सरोकारका विषयमा सचेत हुन र सोअनुरूपको आचरण गर्न सक्षम हुने छन् भन्ने उल्लेख छ । राष्ट्रिय सरोकारका विषयहरू दिनैपिच्छे फरक पनि हुन सक्छन् । त्यस्ता कुराहरू दशकअघि प्रकाशन गरिएको पाठ्य पुस्तकका समावेश नगरिएको पनि हुन सक्छ । त्यस्तै कक्षा १० कै अर्को उद्देश्यमा वि.सं. २०४६ देखि हालसम्म भएका प्रमुख राजनीतिक घटना क्रम र त्यसले सामाजिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावको वर्णन गर्न सक्षम हुने छन् भन्ने उल्लेख छ । यहाँ हालसम्म भन्नाले कतिपयमा पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तक तयार पार्दाका मितिसम्म भन्ने बुझाइ छ । हालसम्म भन्नाले विद्यार्थीहरूसँग शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सहभागी हुँदा र उनीहरूलाई मूल्याङ्कन गर्दाको अवधिसम्म भन्ने बुझनुपर्नेमा त्यस्तो हुन सकिरहेको छैन । वि.सं. २०६९ र वि.सं. २०७० को एस.एल.सी.को परीक्षामा पाठ्यक्रमकै भावना र मर्मअनुरूप प्रश्नहरू समावेश गरिँदा प्रश्नहरू बाहिरबाट सोधिए भन्ने गुनासाहरू पनि उठेका थिए । प्रश्नहरू पाठ्य पुस्तकमा आधारित नभई पाठ्यक्रममा आधारित भएर सोधिएको भने साँचो हो र सिद्धान्ततः हुनुपर्ने पनि त्यही हो ।

कक्षा १ देखि कक्षा १० सम्म सामाजिक अध्ययन विषयलाई अनिवार्य गरिएको भए तापनि यो विषयको क्षेत्र र संरचना हेर्दा यो पनि विषय हो र जस्तो लाग्छ । संस्कृति, इतिहास, अर्थशास्त्र, राजनीति शास्त्र, मानव शास्त्र, भूगोल, जनसङ्ख्या शिक्षा, नैतिक शिक्षा आदिलाई एकीकृत गरेर तयार गरिएको यो विषय अध्यापन गर्नका लागि जस्तो पृष्ठभूमिका शिक्षक भए पनि हुन्छ भन्ने मान्यता नीति निर्माण तहका मानिसहरूको दिमागमा छ । सामाजिक अध्ययन विषयको अध्यापन गर्नका लागि न त विश्वविद्यालयले नै उक्त विषयको शिक्षक उत्पादनमा जोड दिएको पाइन्छ न त सरकारले नै । शिक्षक सेवा आयोगले त भन्नु जुन विषय पढेको भए पनि सामाजिक अध्ययन विषयमा अध्यापन गर्न पाइने भनेर बाटो खोलेपछि यो विषयप्रति कोही पनि गम्भीर नभएको कुरा त्यसै पनि प्रस्ट हुन्छ । वास्तविकताको अनावरण गर्ने नै हो भने सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गर्न साँच्चिकै कठिन छ । यो विषय प्राथमिकतामा नपरेकै कारण समाजमा सदाचार, सव्यवहार र शिष्टताको खडेरी परेको हो कि भन्ने कुराको समेत सहजै अनुमान गर्न मन लाग्छ ।

हालको नेपालको शिक्षा पद्धतिले अघि सारेका शिक्षाका ११ ओटा राष्ट्रिय उद्देश्यहरूमध्ये ८ ओटा उद्देश्यहरू त प्रत्यक्ष रूपमा सामाजिक अध्ययन विषयसँग सम्बन्धित देखिन्छन् । अन्य ३ ओटा उद्देश्यहरू अन्तरनिहित प्रतिभा र व्यक्तित्व विकासका सम्भावनालाई प्रष्फुटित गर्ने, उत्पादनमुखी र सीपयुक्त नागरिक तयार गर्ने र आधुनिक सूचना र प्रविधिसँग परिचित विश्वपरिवेश सुहाउदो दक्ष

जनशक्ति तयार गर्ने उद्देश्यहरू पनि यस विषयसँग परोक्ष वा अपरोक्षरूपमा सम्बन्धित देखिन्छन् । तथापि शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य पुरा गर्नका लागि यति धेरै महत्त्व बोकेको विषयप्रति सरकारदेखि विद्यालयसम्मको उदासिनता देख्दा हामी कतै काम कुरो एकातिर, कुम्लो बोकी ठिमीतिरको बाटो पछ्याउँदै त छैनौं भन्ने लागेको छ । मलाई त लाग्छ, समाजमा विसङ्गति र विकृति बढ्दै गरेको यो समयमा सामाजिक अध्ययन विषयलाई प्रभावकारी रूपमा अध्ययन अध्यापन गर्ने कुरालाई प्राथमिकतामा राखेनौं भने हाम्रो समाज भन्ने विकृतितिर उन्मुख हुने कुरामा कुनै विवाद छैन ।

३. सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षणको आगामी बाटो

शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यहरूलाई प्रभावकारी रूपमा परिपूर्ति गर्ने हो भने सामाजिक अध्ययन विषयको अध्यापनलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ । यसका लागि एउटा कुरा त यसका विषयगत क्षेत्रहरूलाई दिँदै आएको भारलाई केही संशोधन गरेर समाज शास्त्र र मानव शास्त्र र मानवीय मूल्यका विषयवस्तुको भार अलि बढाउनुपर्दछ र भूगोल, अर्थशास्त्र र जनसङ्ख्या क्षेत्रको भार कम गर्नुपर्दछ । यसका साथै विद्यार्थीहरूको प्रवृत्तिगत पक्षको मूल्याङ्कन गरी अङ्कन गर्नका लागि केही प्रतिशत अङ्कभार छुट्टयाउनुपर्दछ । मूल्याङ्कन गरिने यस्ता पक्षहरूअन्तर्गत विद्यार्थीहरूमा विद्यमान जीवन र जगतप्रतिको सकारात्मक सोच, सहनशीलता, क्षमाशीलता, निर्भिकता, आत्मविश्वास, सहयोगी र परिश्रमी भावना, दुःखी र विपन्नप्रतिको सहानुभूति, सहकार्यको सिप, मिलनसारिता आदि जस्ता कुराहरूलाई समावेश गरिनुपर्दछ ।

सामाजिक विषय जसले पनि अध्यापन गर्न सक्छ, भन्ने मानसिकता त्याग्नुपर्दछ । साँच्चै भन्ने हो भने अहिलेसम्म सामाजिक अध्ययन विषय राम्रोसँग अध्यापन गर्न सकिएको छैन भन्दासही ठहर्छ । यसका लागि पेसागत र आचरणगत हिसाबले सामाजिक अध्ययन विषयका दक्ष र सक्षम शिक्षकहरू उत्पादनतिर सरकार र विश्वविद्यालयहरू लाग्नुपर्दछ । सबै हिसाबले सबैभन्दा राम्रो, असल र अनुकरण गर्न लायक शिक्षक सामाजिक विषयको शिक्षक हुने गरी वातावरण निर्माण गर्न सक्नुपर्दछ । सामाजिक शिक्षक आफैँ कुलतमा फस्ने र विद्यार्थीहरूलाई भने कुलतबाट कसरी बच्न सकिन्छ भनेर पाठ घोकेर ल्याऊ भन्ने विधिबाट सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गर्नुको कुनै अर्थ हुँदैन । यसका लागि आचरणगत हिसाबले समेत सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गर्ने शिक्षक नमुना हुन सक्नुपर्दछ । यसका लागि आवश्यकता परेमा शिक्षक शिक्षा आयोगले शिक्षक छनोटको पाठ्यक्रम समेत संशोधन गर्नुपर्दछ ।

सामाजिक अध्ययन विषयक तालिमको सिलसिलामा थाइल्यान्डमा गएको समयमा बैङ्ककको एउटा विद्यालयमा गयौं । हामी गएको दिन त्यहाँका विद्यार्थीहरू सडकको छेउमा उभिएर सडकमा कस्ता प्रकारका गाडीहरू कति सङ्ख्यामा दौडिरहेका छन् भनेर सर्भे गर्दै थिए । त्यसबाट उनीहरू सडकमा गुड्ने गाडीहरूको प्रकार र आवृत्ति (Frequency) का बारेमा नयाँ ज्ञान निर्माण गर्दै थिए । सामाजिक अध्ययन विषय अध्ययन अध्यापन गर्न थुप्रै त्यस्ता विधि र तरिकाहरू अपनाउन सकिन्छ । सामाजिक अध्ययन विषयसँग उपयुक्त विधिहरूमा परियोजना विधि, सर्वेक्षण विधि, शैक्षिक भ्रमण विधि, प्रश्नोत्तर विधि, प्रदर्शन विधि, अवलोकन विधि, छलफल विधि, खोज एवम् अन्वेषण विधि, समस्या समाधान विधि, अभिनय विधि आदि बढी उपयोगी मानिन्छन् । सामाजिक अध्ययन विषयको प्रचलित पाठ्यक्रमले समेत सम्बोधन गरेका यस्ता विधिहरूको प्रयोगमा जोड दिनुपर्दछ ।

सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्दा पाठ्य पुस्तकमा कम र पाठ्यक्रममा बढी ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । सामाजिक अध्ययन विषयको पाठ्यक्रमले राखेको उद्देश्य जस्तै विद्यार्थीहरूलाई समसामयिक राजनीतिक घटना र सरोकारका विषयहरूको बारेमा सहजीकरण गर्नका लागि दशकअघि लेखेको पाठ्य पुस्तक घोकाएर सम्भव छैन । यस्तो अवस्थामा शिक्षक आफैँले पाठ्यक्रमलाई आधार मानी त्यस्ता विषय वस्तुहरूका बारेमा विद्यार्थीहरूलाई सचेत र चनाखो भई सूचना र जानकारी हासिल गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्नुपर्दछ । यसले विद्यार्थीहरूमा रेडियो सुन्ने, टेलिभिजन हेर्ने, पत्रपत्रिका पढ्ने र दैनिक घटनाहरूप्रति चासो राख्ने बानीको विकासमा समेत टेवा पुर्‍याउँछ ।

८. निष्कर्ष

सामाजिक अध्ययन विषयप्रतिको समग्र दृष्टिकोणमा सुधारको खाँचो सर्वत्र महसुस भइरहेको छ। समाजमा असल सामाजिक आचरण भएका मानिसहरूको खाँचो छ। यसका लागि असल सामाजिक आचरण भएका मानिसहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने सामाजिक वातावरणको सिर्जना गर्नु आवश्यक छ। यसको प्रारम्भिक पहल अन्यत्र कतैबाट नभइरहेको अवस्थामा विद्यालयका सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षण गर्ने कक्षाकोठाहरूबाट गरिनुपर्दछ। यसका लागि सर्वप्रथम त सामाजिक अध्ययन विषयको शिक्षक पेसागत र आचरणगत हिसावले असल हुनुपर्दछ। पेसागत र आचरणगत हिसावले असल सामाजिक अध्ययन विषयक शिक्षकबाट मात्र उपयुक्त विधिको प्रयोगबाट यो विषय अध्यापन गर्न सम्भव छ।

सामाजिक अध्ययन विषय शिक्षणमा उपयुक्त विधिहरूको प्रयोगले विद्यार्थीहरूले कथा, कविता, नाटक, समाचार, चिट्ठी, सम्पादकीय, गीत, प्रतिवेदन, रेखाचित्र, वृत्तचित्र, स्तम्भचित्र, तालिका, तस्विर, नक्सा जस्ता सिर्जनशील विधाहरूमा फर्कत भाव अभिव्यक्त गरुन् र त्यस्ता कुरामा सिर्जनात्मक सिपको समेत विकास होस् भन्ने सामाजिक अध्ययन विषयले राखेको लक्ष्य पुरा गर्न सहयोग पुग्छ। अभै स्पष्ट रूपमा भन्नु पर्दा विद्यार्थीहरूलाई 'गर र सिक' भन्ने धारणाको अभिवृद्धि गराउनु र विद्यार्थीहरूमा व्यावहारिक परिवर्तन ल्याउनु नै सामाजिक अध्ययन विषयको मूल लक्ष्य हो। यसबाट क्रमशः विद्यार्थीहरूमा परिश्रम गर्ने, समुदायका मानिसहरूसँग साक्षात्कार भई भलाकुसारी गर्ने, आफैले सूचना र जानकारीको विकास गर्ने, समस्याको सामना गर्ने र विषयवस्तुप्रति जिज्ञासु हुने प्रवृत्तिको विकास हुन्छ। यस्तै विधिहरूको प्रयोगबाट समाजका लागि आवश्यक पर्ने आत्मविश्वासी, शिष्ट, सिर्जनशील र परिश्रमी मानिसहरूको उत्पादन गर्न सकिन्छ न कि टुप्पी बाँधेर घोकने विधिबाट। सामाजिक विषयले मानिसहरूमा भाइचारा सम्बन्धको विकास गर्ने, सामाजिकीकरणमा प्रश्रय दिने, सहिष्णुता, सहकार्य, सहयोग र समझदारीको माध्यमबाट समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने, मानिस मानिसको बिचमा सामिप्यता, सहृदयता र करुणाको भाव जगाउने जस्ता काम गर्नुपर्दछ। तथापि हाम्रा व्यवहार र क्रियाकलापहरूले विद्यार्थीहरूमा उल्लिखित कुराहरूको विकास नभइ प्रतिस्पर्धा, इर्ष्या, डाह, आक्रोस, महत्त्वाकाङ्क्षा आदिको विकासमा जोड दिएको देखिन्छ। हामी जति बेला पनि बाँदर र हात्तीलाई रुख चढ्ने प्रतिस्पर्धा गराए जस्तै फरक फरक क्षमता र स्वभावका विद्यार्थीहरूको बिचमा समान उपलब्धिका लागि उही विधि र प्रक्रियाको माध्यमबाट प्रतिस्पर्धा गराइरहेका हुन्छौं। यसले बाल बालिकाहरूको बिचमा नजानिदो किसिमबाट बैरभाव, आत्मग्लानी, कुण्ठा, महत्त्वाकाङ्क्षा र डाहको विकास भइरहेको हुन्छ। यदि यो कुरा साँचो हो भने हाम्रो शिक्षण गर्ने तौरतरिकामा पुनरावलोकन गर्नुपर्छ होला। बरु विद्यार्थीहरूको बिचमा सहकार्य, सहयोग, समन्वय र समझदारीको विकास हुने गरी क्रियाकलापहरूको छनौट गरेर शिक्षण सिकाइ कार्यको थालनी गर्नुपर्छ होला। सर्वप्रथम यो कार्यको अगुवाइ सामाजिक अध्ययन विषय अध्यापन गर्ने शिक्षकबाटै हुन सक्थ्यो भने सान्दर्भिक र उपयुक्त हुने देखिन्छ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, विष्णुप्रसाद (२०६९). सामाजिक अध्ययन र जनसङ्ख्या शिक्षा, कक्षा : ७. भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र।
- दाहाल, माधव (२०७९). एस.एल.सी. परीक्षामा सामाजिक अध्ययन विषयको प्रश्नपत्र: सन्दर्भ वि.सं. २०६९ र २०७०, परीक्षा, वार्षिक शैक्षिक पत्रिकाभिन्न. भक्तपुर : परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय।
- नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६४). माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, भाग-१. सानोठिमी : लेखक
- ब्रह्माकुमारीज शैक्षणिक सोसाइटी, एकेडेमी फार ए बेटर वर्ल्ड (२००६). मूल्यो एवम् आध्यात्मिकता की शिक्षा, प्रमाणपत्र पाठ्यक्रम. राजस्थान : लेखक